

BAKSTEEN

Mei 2003 nummer 38

In het spoor van Berlage

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse Baksteenfabrikanten
(KNB)

REDACTIE

Ewald van Hal
Jaap Huisman
Bart de Vries

**INHOUDELIJKE COÖRDINATIE
EN PRODUCTIE**

Hollander van der Mey / MS&L,
Voorburg

ART DIRECTION

Mac's, Haarlem

VORMGEVING EN OPMAAK

Studio Tigges bNO, Voorburg

LITHOGRAFIE EN DRUK

Boom Planeta, Haarlem

REDACTIE-ADRES

Hoofdstraat 8
Postbus 51
6994 ZH De Steeg
026 4959110 (tel)
026 4951077 (fax)
knb@knb-baksteen.nl
www.knb-baksteen.nl

**ADRESWIJZIGING OF VERZOEK
OM TOEZENDING**

richten aan het Koninklijk Verbond
van Nederlandse Baksteenfabrikanten,
Postbus 51, 6994 ZH De Steeg
026 4959110

ISSN 0925-5923

Baksteen is het vakblad van het
Koninklijk Verbond van Nederlandse
Baksteenfabrikanten (KNB) en
verschijnt in controlled distribution drie
maal per jaar. Het blad biedt informa-
tie over de baksteenindustrie en
belicht trends in en opvattingen over
baksteen en architectuur. Het wordt
toegezonden aan architecten(bureaus)
en stedenbouwkundigen, tuin- en
landschapsarchitecten, opdrachtgevers
in de bouw, ONRI-leden, centrale en
lagere overheidsinstellingen, aan-
nemers (BouwNed- en AVM-leden),
HIBIN-leden, onderwijsinstellingen en
researchinstituten, (vak)pers en relaties
van KNB. Copyright © 2003 KNB. Het
overnemen van artikelen als bedoeld
in artikel 15 van de Auteurswet is niet
toegestaan.

Meerhuizerplein, Amsterdam (Liesbeth
van der Pol) foto: Luuk Kramer

Steenfabriek Biezeveld B.V., Kerkdriel,
tel. 077 4742920

Cementbouw Industrie, Heemstede,
tel. 023 5481481

Waalsteenfabriek "De Bylandt" B.V.,
Lobith-Tolkamer,
tel. 0316 566233/566220

Steenfabriek "De Waalwaard" B.V.,
Dodewaard,
tel. 0488 417253/417250

CRH Kleiwaren Beheer BV, Neer,
tel. 0475 518100

Kleiwarenfabriek Buggenum BV,
Buggenum, tel. 0475 591666

Kleiwarenfabriek Façade Beek BV,
Beek (L.), tel. 046 4372828

Kleiwarenfabriek Joosten Kessel BV,
Kessel, tel. 077 4628000

Kleiwarenfabriek Joosten Wessem
BV, Wessem, tel. 0475 562446

Daas Baksteen Zeddum bv, Azewijn,
tel. 0314 651644

Daas Baksteen, Steenfabriek De
Nijverheid B.V., Azewijn,
tel. 0314 651644

Daas Baksteen, Steenfabriek De Vliet
B.V., Winterswijk, tel. 0314 651444

Steenfabriek Leopold Engels BV,
Helden-Panningen, tel. 077 3060495

Hagens Steenfabrieken B.V., Oeffelt,
tel. 0485 361444

Steenfabriek Hijlkema B.V., Delfzijl,
tel. 0596 624848

HUWA B.V., Angeren,
tel. 026 3259117

HUWA Baksteen, Steenfabriek
Huissenswaard, Angeren,
tel. 026 3259117

HUWA Baksteen, Steenfabriek Spijk,
Spijk, tel. 0316 566200

"St. Joris" Keramische Industrie B.V.,
Beesel (L.), tel. 077 4740100

Steenfabriek Klinkers B.V., Maastricht,
tel. 043 3478333

Korevaar Beheer BV, Zennewijnen,
tel. 0344 613656

Steenfabriek Schipperswaard BV,
Echteld, tel. 0344 613656

Steenfabriek Zennewijnen BV,
Zennewijnen, tel. 0344 613656

Steenfabriek Linssen B.V., Kerkrade,
tel. 045 5411222

Steenfabriek Nuth BV, Nuth,
tel. 045 5244321

B.V. Steenbakkerij Randwijk anno
1839, Heteren, tel. 026 4722389

Steenfabriek "De Rijswaard" B.V.,
Aalst (Gld.), tel. 0418 552221

Rodruza BV, Nijmegen,
tel. 024 3224960

Rodruza – Steenfabriek Rossum BV,
Rossum (Gld.), tel. 024 3224960

Rodruza – BV Steenfabriek "De
Zandberg", Gendt, tel. 024 3224960

Steenindustrie Strating b.v.,
Oude Pekela, tel. 0597 613920

Vandersanden Nederland b.v.,
Hedikhuizen, tel. 0416 661393

Steenfabriek Vogelensangh, Deest,
tel. 0487 512459

Wienerberger Bricks B.V.,
Zaltbommel, tel. 0418 597111

Wienerberger Steenfabriek Bommel,
Haalderen, tel. 0481 463924

Wienerberger Steenfabriek Daams,
Spijk, tel. 026 3399111

Wienerberger Steenfabriek
Doorwerth, Doorwerth,
tel. 026 3399111

Wienerberger Steenfabriek Erlecom,
Erlecom, tel. 024 6632036

Wienerberger Steenfabriek Esbeek,
Esbeek, tel. 013 5169203

Wienerberger Steenfabriek Haafden,
Haafden, tel. 0418 597301

Wienerberger Steenfabriek Heteren,
Heteren, tel. 026 4722014

Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard
Oost, Pannerden, tel. 0316 371841

Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard
West, Pannerden, tel. 0316 371841

Wienerberger Steenfabriek Milsbeek,
Milsbeek, tel. 0485 516551

Wienerberger Steenfabriek Nuance,
Afferden (L.), tel. 0485 531236

Wienerberger Steenfabriek
Oosterhout, Oosterhout,
tel. 0162 460312

Wienerberger Poriso Brunssum,
Brunssum, tel. 0418 597111

Wienerberger Steenfabriek Rijssen,
Rijssen, tel. 0548 512592

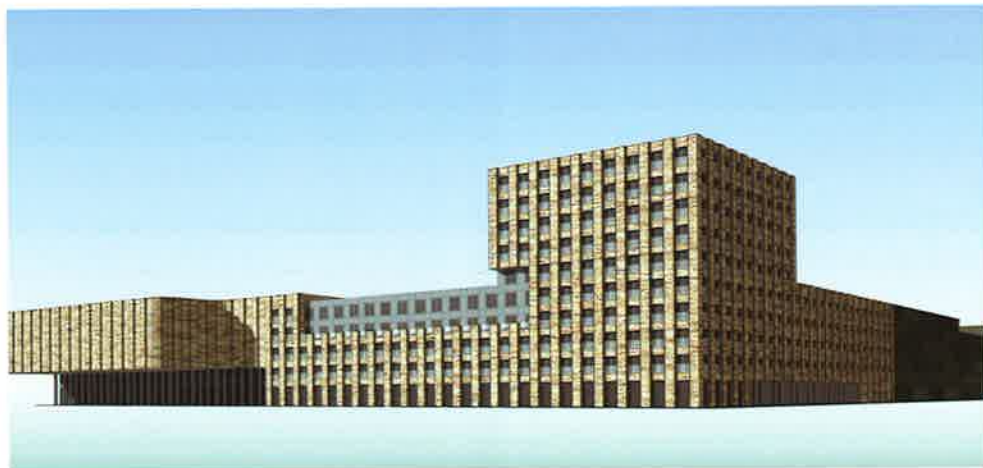
Wienerberger Steenfabriek Roodvoet,
Rijswijk (Gld.), tel. 0345 558343

Wienerberger Steenfabriek Thorn,
Thorn, tel. 0475 561255

Wienerberger Steenfabriek
Timmermans, Elst (U.),
tel. 0318 471227

Wienerberger Steenfabriek
Wolfswaard, Opheusden,
tel. 0488 443367

Redactioneel

WANNEER 'KANTELT' ARCHITECTUUR?

De klassieke ontwerp vraag in de woningbouw - gaat het om de grote maat van het blok of de afzonderlijke woning? - wordt thans in toenemende mate beantwoord ten faveure van de individuele woning. Het individualisme is in de samenleving zo verankerd geraakt, dat het eigenlijk alleen puristen nog opvalt hoe het op Vinexlocaties vanzelfsprekend is geworden zich te wapenen tegen het 'instituut buurman met hoge schuttingen of de afscheidende struik of haag'. En toch. De burger trekt zich dan wel terug in zijn eigen bastion, maar hij wil óók dat zijn huis gezien wordt, opvalt, een smoel heeft. Het past bij het sine qua non van zonder terughoudendheid 'jezelf zijn' en 'je eigen ding doen'.

Hoe anders was dat toen Berlage in 1919 in een artikel in De Nieuwe Tijd zijn visie op het stadsbeeld publiceerde. Volgens hem was het een onontkoombare ontwikkeling dat het 'collectieve stempel zet op het ontwerp van de stad'. Hij voorzag 'de samenstelling van één bouwgeheel van op elkaar gestapelde, of aan elkaar geregen woningen, van één zelfde type'. Hij vervolgde te zeggen: "De moderne stedenbouw streeft naar verindividualisering van het stadsgezicht, niet naar die van het enkele huis'. Niet alleen Berlage dacht er zo over. Toenmalige critici vonden dat

de openbare ruimte moest worden gevrijwaard van de privé-smaak van bewoners.

Nu wordt algemeen aangenomen dat architectuur een trage werking heeft. Ontwerpen worden immers vaak pas na een geruime interval gerealiseerd. Maar niet alles wat in de wereld gebeurt, wordt pas jaren later in de architectuur zichtbaar. Het collectivisme in de stedenbouw heeft lang standgehouden in de door politiek en woningbouwcorporaties gestuurde woningbouw in ons land. Maar als de Vinex-architectuur getuigt van de teloorgang van die traditie, loopt de stedenbouw en architectuur dan niet juist vooruit op wat sinds 2002 - het jaar van de schokkende 'kanteling' in Nederland - in alle opzichten maatschappelijk onmiskenbaar en onomkeerbaar lijkt te zijn geworden?

Dit nummer van 'Baksteen' probeert de verandering van Plaza Publico naar Palazzo di Pietro te beschrijven en kijkt daartoe naar de mate waarin de waarden van Berlage nog relevant zijn voor architecten. In daarop volgende nummers worden de implicaties van politiek-maatschappelijke fenomenen op stedenbouw en architectuur, met uiteraard onze vertaling daarvan naar baksteen, verder onderzocht en beschreven.

4 EEN GROOT GEMEENSCHAPSHUIS

Door Manfred Bock

27 mei 2003 zou eigenlijk een feestdag moeten zijn in de architectuurkalender van Nederland. Exact een eeuw geleden werd de Nieuwe Beurs op het Damrak te Amsterdam plechtig geopend. Wat is na 100 jaar de diepere betekenis van de Beurs?

8 HET PUBLIEKE GEBOUW ALS FORUM

door Jaap Huisman

Wat is de goederenzaal in de Beurs anders dan de miniaturisatie van Berlages stedenbouwkundige visie? Een overdekt binnenhof, omringd door gaanderijen en kantoren. Een voorbode van zijn gesloten bouwblok. En waar sijpelt die visie nog door in hedendaagse publieke gebouwen?

10 MY HOME IS MY CASTLE

door Bernard Hulsman

Eind 2001 leek Nederland vredig en welvarend. De economie deed het veel beter dan die in omliggende landen en de ongekende welvaart had geleid tot massa's tevreden burgers. Zo leek het. Maar het liep anders. Het poldermodel had niet zozeer had geleid tot ongekende welvaart als wel tot 'puinhopen'. Opmerkelijk genoeg waren de voortekenen van het grote onbehagen het duidelijkst te zien in de architectuur en stedenbouw.

16 BERLAGE ALS REGEREND IJKPUNT IN STEDENBOUW

door Jaap Huisman

De hegemonie van de sociaal-democratie is vervangen door het primaat van het individualisme. Woonblokken benadrukken niet meer gemeenschappelijkheid, maar reflecteren de rijke schakering van onze 21ste eeuwse samenleving. Sommige architecten voelen echter nog de geest van Berlage.

22 HET UITZICHT

Publicatie Kwaliteit van Baksteen op internet
Boekrecensie

23 TECHNISCHE RUBRIEK

Scheurvorming in Beurs van Berlage na 100 jaar opgelost
door Govert Koers

27 mei 2003 zou eigenlijk een feestdag moeten zijn in de architectuurkalender van Nederland.

Exact een eeuw geleden werd de Nieuwe Beurs op het Damrak te Amsterdam door H.M. de

koningin en Z.K.H. prins Hendrik der

Nederlanden plechtig geopend. De architect,

Hendrik Petrus Berlage, stond onder de

genodigden op de tweede rij zoals op een foto

duidelijk is te zien, ongetwijfeld heeft hij

genoten van deze ceremonie. Wat is na 100

jaar de diepere betekenis van de Beurs?

O

p 27 mei 1903 werd een voor het Nederlandse zakenleven zeer belangrijk gebouw opengesteld – niet meer en niet minder. Berlage echter moet deze plechtigheid ook ervaren hebben als een ode aan en officiële erkenning van zijn nieuwe architectuur. Later vertelde hij wat hem bij het ontwerpen eigenlijk heeft gedreven.

Het was niet het hele verhaal. Hij onthulde toen slechts een deel van zijn drijfveren. Natuurlijk had hij een functionerend beursgebouw willen maken, maar dat was voor hem niet het belangrijkste. 'Ik heb werkelijk geprobeerd', zei hij in 1913 tijdens een feestelijke bijeenkomst ter gelegenheid van het tienjarige jubileum van de Beurs, 'iets voor de vaderlandse bouwkunst te doen. (...) Moge het in de toekomst spreken voor het begin van een grote architecturale kunst in Nederland.' Deze ambitie echter werd niet door iedereen onderschreven. Van begin af aan heeft de Beurs aanleiding gegeven tot de meest uiteenlopende stellingnamen: van 'een stuitend-groffe bakstenen loods' via een 'document van een overgangsstijl' tot een 'baanbrekend werk van Europese betekenis'.

D e B e u r s v a

E e n
g e m e

Berlage als symbolisch stadhuis

groot menschapshuis

foto: Peter de Ruijg

symbolisch stadhuis dat beurs wa

GEEN EENDUIDIGE PLAATS

Naarmate de jaren vorderden, voelde men wel dat daar aan het Damrak een belangrijk gebouw stond, maar waarin het belang schulde werd niet echt duidelijk. Veel moderne architecten beschouwden het beursgebouw weliswaar als uitgangspunt en misschien zelfs als ijkpunt voor hun eigen werk, maar de moderne architectuur – Amsterdamse School, De Stijl, Nieuwe Bouwen, Delftse School – is toch niet te herleiden tot de Beurs. Het gevolg was dat het gebouw geen eenduidige plaats kreeg in de architectuurgeschiedenis en dat maakte het kwetsbaar. Daarbij kwam nog het pijnlijke feit dat de Beurs – eveneens van begin af aan – met grote bouwkundige problemen te kampen had. Dat doet, ook werd er in de literatuur nauwelijks over gesproken, afbreuk aan de status van een gebouw. De jaren vijftig dreigden fataal te worden voor de Beurs. Een omvangrijke en ingrij-

pende herstel- en vernieuwingsoperatie was noodzakelijk geworden. Aan restauratie werd toen overigens niet gedacht, want de betekenis van het gebouw als baanbrekend werk was inmiddels onder het geweld van de modernistische architectuur bedolven. Alleen al de kleur van de vervuilde gevels, roetbruin, vloekte met het blanke ideaal van het triomferende modernisme. In 1959 nam het gemeentebestuur van Amsterdam daarom het besluit de Beurs te slopen, omdat de prijs voor haar behoud te hoog werd geacht. Toen echter stak een onverwacht krachtige storm op: 'Berlage's Beurs afbreken? Een schandelijke gedachte', schreef architect W. van Tijen. Velen bleken zijn mening te delen. Twee jaar later werd het gebouw op de rijkslijst van monumenten van geschiedenis en kunst geplaatst. Daarmee was de Beurs voorlopig gered en was Berlage in zijn rol als pionier van de moderne architectuur in ere hersteld.

REVOLUTIONAIRE DAAD

De notie 'pionierswerk' is altijd een kwalificatie achteraf en kan dus niet het wezen van het gebouw onthullen. Waarin ligt dan de diepere, intrinsieke betekenis van de Beurs? Het antwoord op deze vraag is tweeledig. Toen in 1898 het ontwerp werd gepubliceerd, werd in betrekkelijk kleine kring in Nederland en vooral ook in Duitsland beseft dat Berlage op het gebied van de monumentaalbouw een revolutionaire daad had gepleegd. Hij had demonstratief afgerekend met de architectuur in stijl, neogotiek, neorenaissance, neobarok, e.d. en de daarbij behorende ordeningssystemen en decoratieschema's. Met deze opzienbarende stellingname wilde Berlage de basis leggen voor een nieuwe architectuur. Hieraan ontleende de Beurs haar betekenis als architectonisch kunstwerk.

Dat Berlage er uiteindelijk niet in is geslaagd school te maken, behalve dan in de sociale woningbouw, is niet zo relevant. De door hem veroorzaakte beving in de architectuurwereld is belangrijker geweest.

MANIFEST

Er is echter nog een andere betekenis die dieper gaat en complexer is dan de uitsluitend architectonische. Deze ligt besloten in de Beurs als een sociaal-cultureel manifest. In de beginjaren van de twintigste eeuw wist men hier nog iets van, later echter raakte deze betekenis in vergetelheid. Pas in het post-moderne klimaat van de jaren zeventig werd deze ideologische betekenis van het gebouw herontdekt. Hierover schreef de dichter en criticus Albert Verwey in 1934: het Beursgebouw 'vertegenwoordigt en is de uitdrukking van een wil, die, toen Berlage het bouwde, een poos aan de oppervlakte verscheen van een wereld die heel anders geaard was, en het staat op het ogenblik in een wereld die er geheel vreemd aan is. Kort gezegd: de Beurs is de uitdrukking van een sociale en artistieke eenheids-wil, zoals die tussen 1890 en 1900 in enkele kringen hevig leefde, maar die

foto: Peter de Ruijg

Form van een tijdelijk tot bestemd

na die tijd weer heeft afgenomen.' Verwey wist waarover hij het had, want hij was een insider. Berlage had hem namelijk gevraagd bij het ontwerp van de Beurs als zijn adviseur op te treden. Dit resulteerde in versiegels en kwatrijnen en in een historische studie, getiteld 'Bijdragen tot de versiering van de Nieuwe Beurs' (1897). Met deze studie legde Verwey een literaire bom onder het conventionele begrip beurs, de tempel van het kapitaal, en gaf hij tevens een iconologisch advies dat van fundamentele betekenis was voor de architectonische vormtaal en het beeldprogramma van het gebouw. Uit zijn historische onderzoeken trok hij namelijk de volgende conclusie: 'Ook de handel, ook de nijverheid zal vrij worden en de ééne menscheit zal door zelfgeschapen organen zich voeden op de ééne, hààrzelf voedende wijs. Dat zegt dat de handel, wat wij er onder gekend hebben, voorbij zal gaan.' Volgens Verweys verwachtingen zou de Beurs niet lang meer als beurs dienst doen, omdat met de politieke veranderingen ook de economische omstandigheden zich zullen wijzigen en het beursbedrijf overbodig zullen maken.

GEMEENSCHAPSHUIS

De meubelmaker Jac. van den Bosch vertelde later over zijn gesprekken met Berlage destijds in de bouwkeet. Op zijn vraag of het Beursgebouw door de op handen zijnde maatschappelijke veranderingen niet onbruikbaar dreigde te worden, zou Berlage hebben geantwoord: 'O, neen, dan kan het als groot gemeenschapshuis dienen, eerlijk gezegd heb ik mij het altijd in diepste gedachte en verlangen als zóó gekoesterd, ontwikkeld en gedacht'. De consequenties van deze gedachte voor de architectonische vormgeving werden in maart 1898 zichtbaar, toen Berlage de ontwerptekeningen presenteerde. Architect Willem Kromhout gaf vervolgens een poëtische impressie van het voltooide gebouw. Hij achtte het een 'waardige tegenhanger' van het Paleis op de Dam en 'herinneringen aan Florence en Siena werden levendig: aan Palazzo Vecchio...'. Berlage beaamde dit in een brief. 'Ook mij', schreef hij, 'kwamen die oude Italiaanse stadhuizen en pleinen voor den geest, toen ik wilde denken aan iets groots...'. Hij had dus bewust een gebouw ontworpen dat niet het begrip beurs verbeeldt maar associaties oproept met de in het collectieve geheugen gegrifte archetypische tekens van een goed geordende stedelijke gemeenschap. Berlage ontwierp een gemeenschapsgebouw in de vorm van een symbolisch stadhuis dat tijdelijk tot beurs was bestemd. Wie de gevels van de Beurs nader beschouwt zal slechts één directe verwijzing naar haar oorspronkelijke functie aantreffen. Hoog boven in de top van de voorgevel staat onder het stadszegel gebeiteld: 'Deze beurs werd voltooid in het jaar 1902'. Veel opvallender daarentegen is de grote steen boven de drie ingangsbogen. Hierin is in reliëf afgebeeld: links, de paradijselijke toestand of het matriarchaat, rechts, de toestand van slavernij of het patriarchaat en, in het midden, het symbolische huwelijk tussen deze twee archetypische sociale systemen waaruit een nieuwe samenlevingsvorm zal

ontstaan. Hieronder is een kwatrijn van Verwey gebeiteld dat de bezoekers van het gebouw mededeelt dat er nog andere manieren van zaken doen denkbaar zijn dan de beurshandel:

*Als voorhoofd strekt de steen op de ingangsbogen
't verstand des handels breke in heldere lijn.*

*Daaruit: tusschen zoo mens als dingen zijn
veel omgangsdaden die't bestaan beoogen.*

Ook in het interieur komen wij verwijzingen tegen die associaties oproepen met bekende voorbeelden van gemeenschapsgebouwen, met name in de grote Beurszaal. Berlage beschouwde de Goederenbeurs tevens als een feestzaal, vergelijkbaar met de grote zaal in de Palazzo della Ragione in Padua en de Basilika in Vicenza of, dichterbij huis, de Burgerzaal in het Stadhuis van Jacob van Campen.

Ter gelegenheid van de plaatsing van de luiklok stonden Berlage en Verweij op de toren van de Beurs en keken uit over Amsterdam en Verweij verwoordde hun gevoelens als volgt. Hij 'voelde' dat de bouw waarop zij zo hoog stonden de 'monumentale uiting van een nieuw Amsterdam' was en, evenals het zeventiende-eeuwse Stadhuis 'de kracht van een stadsleven achter zich had', echter met dit verschil: 'stedelijke trots werd [toen] in haar Raadhuis uitgedrukt. Een deugdelijk ingerichte stadsgemeenschap van tegenwoordig is van algemene van Europese betekenis.' In deze bewoordingen is de diepere betekenis van het Beursgebouw vervat.

Manfred Bock

foto: Jan Derwig

Stadhuis Apeldoorn (H. Ruijsenaars) foto: Luuk Kramer

Heimwee naar palazzo

De Gruitpoort, Doetichem (M. van Schijndel) foto: Luuk Kramer

Een monument dat de vastberaden en zakelijke geest van de Amsterdamse kooplieden weerspiegelt', zo omschrijft burgemeester Treub de Beurs van Amsterdam wanneer die in mei 1903 wordt geopend. De schepper zelf, Hendrik Berlage, ziet de functie graag ruimer. De Beurs zou in zijn optiek meer een gebouw moeten zijn waar de gemeenschap van burgers zich in zou herkennen, en stiekem verlangde hij ernaar dat zijn Beurs zou uitgroeien tot podium voor cultuur, het palazzo publico zoals hij dat op zijn reizen in Italië regelmatig was tegengekomen. Postuum heeft hij zijn zin gekregen. De Beurs is, met concertzalen en expositiezaal in respectievelijk de Graanbeurs, Effectenbeurs en Goederenbeurs, toch een makkelijk toegankelijk centrum in Amsterdam geworden. Het heeft de betekenis

van een overdekt plein gekregen, vooral dankzij het atrium in de Goederenbeurs dat het daglicht toelaat tot op de werkvloer.

Heeft die opzet veel navolging gekregen? Niet in de letterlijke zin van het woord. De Beurs is uniek. Desondanks zijn er in de loop van de 20ste eeuw op verschillende plekken openbare ruimtes gecreëerd met een dubbelfunctie, die je met enige fantasie epigonen van de Beurs zou kunnen noemen, nazaten 'in de geest van Berlage'. Het sterkste voorbeeld: het stadhuis van Den Haag. Er is weliswaar geen baksteen te bekennen in het stadhuis van Richard Meier, en het is ook in al zijn transparantie een tegenpool van de Beurs, maar de idee van een palazzo publico ligt ten grondslag aan het ontwerp van Meier – een democratisch forum was ook de intentie van de gemeente Den Haag en diens voortvarende wethouder Adri Duivestijn.

Dat zou Berlage als muziek in de oren geklonken

hebben. Zoals ook de overgang van handel naar cultuur hem als sociaal-democraat moet hebben bevallen. Evenmin in uiterlijk, maar wel in gedachte, voldoen meer gebouwen daaraan. Behalve het stadhuis van Den Haag zijn dat bijvoorbeeld De Meerpaal in Dronten, de stadhuisen van Apeldoorn en Schiedam, een cultureel gebouw als de Gruitpoort. En de huidige Van Nelle-fabriek in Rotterdam.

In de multiculturele samenleving werkt opmerkelijk genoeg het multifunctionele gebouw minder sterk dan de multifunctionele openbare ruimte. Kennelijk sluit het gebouw buiten en sluit het plein in.

De openlucht is voor de mediterrane Nederlanders vertrouwder dan de binnenkant van onze samenleving. In dat opzicht functione-

EuroCetus, Amsterdam (D. Benini) foto: Peter de Ruig

Stadhuis en Bibliotheek Den Haag (Richard Meier) illustratie: R. Meier & Partners, Architects

het publico

ren de pleinen van Berlage beter dan alle enigszins betuttelende centra van de jaren zestig en zeventig. Het is de informele sfeer, de spontaneïteit en de variëteit die gedijt op een plek als het Mercatorplein in de Amsterdamse Baarsjes, waar men zich beschut weet door stevige wanden met galerijen. Ook die wisselwerking tussen openbaar en besloten heeft Berlage van zijn Toscaanse reizen meegenomen, iets wat dankbaar is opgepakt door architecten als Van Eyck, Hertzberger, Piet Blom en recentelijk door Soeters voor het nieuwe Mariëburgplein in Nijmegen. Wat hen met Berlage bindt is de intuïtieve behoefte aan een min of meer besloten ruimte, enigszins ongearticuleerd, dat tot een rijk podium kan uitgroeien. De taak van de architect is hooguit die ruimte te faciliteren, waarna het aan anderen is om hem kleur te geven.

Jaap Huisman

Stadserf Schiedam (H. Ruijsenaars) foto: De Architectengroep

My home is

Eind 2001 leek Nederland vredig en welverand. De buitenlandse bewondering voor het poldermodel was dan ook groot. Weliswaar zou het tweede Paarse kabinet in het nieuwe jaar toch nog struikelen over de sleepende kwestie-Srebrenica, de gevestigde politieke partijen maakten zich niettemin op voor 'business as usual' tijdens de verkiezingen in mei 2002. Het poldermodel was al jarenlang succesvol: de Nederlandse economie had het veel beter gedaan dan die in omringende landen en de ongekende welvaart had geleid tot massa's tevreden burgers. Zo leek het.

Wooncomplex Mariaplaats-Walsteeg, Utrecht
(AWG, bOb Van Reeth) foto: Luuk Kramer

Blok 36 IJburg, Amsterdam (Architectenbureau Marlies Rohmer
Amsterdam) foto: Architectenbureau Marlies Rohmer

my castle

M

aar het liep anders: 2002 werd het jaar van de doorbraak van het grote onbehagen. Pim Fortuyn en de politici van de naar hem genoemde lijst begonnen een campagne tegen het poldermodel. Zonder ophouden hielden ze lange klaagzangen over de toevloed van asielzoekers naar het toch al volle Nederland, de falende integratie van minderheden, de achteruitgang van het onderwijs, het gebrek aan veiligheid op straat, de wachtlijsten in de gezondheidszorg, de mislukte verzelfstandiging van de Nederlandse Spoorwegen enzovoorts, enzovoorts. Met succes. De stellingname dat het poldermodel niet zozeer had geleid tot ongekende welvaart als wel tot 'puinhopen' werd eerst door de media als beeld overgenomen en vervolgens door een groot deel van de kiezersbevolking gedeeld. De moord op

de lijsttrekker kon niet voorkomen dat de Lijst Pim Fortuyn een historische verkiezingsoverwinning boekte.

Toch waren al lang voor de opkomst en ondergang van Pim Fortuyn tekenen van het grote onbehagen te zien geweest in Nederland. Opmerkelijk genoeg waren deze signalen het duidelijkst te zien in de architectuur en stedenbouw. Het idee dat architectuur en stedenbouw versteende weerspiegelingen zijn van de culturele, politieke en sociaal-economische omstandigheden van een land is een cliché, maar had in het Nederland van de afgelopen jaren een bijzonder karakter gekregen. Want juist het trage medium architectuur, waar tussen ontwerp en uitvoering vaak lange jaren zitten, was

Burg, Kootpark, Uithoorn (Claus en Kaan Architecten)

foto: Luuk Kramer

niet zozeer een weerspiegeling van het Fortuynisme als wel een voorafschaduwing ervan. Overal in Nederland verschenen in de tweede helft van de jaren negentig woonwijken vol bakstenen huizen in de zogenaamde jaren-dertig-stijl. Deze golf van jaren-dertig-woningen ging gepaard met de verlate doorbraak van het postmodernisme of neotraditionalisme in Nederland. In de jaren tachtig waren Nederlandse architecten er nog trots op dat zoiets oppervlakkigs en frivools als postmodernisme nauwelijks een rol speelde in de Nederlandse architectuur. Maar in de jaren negentig speelde er een golf van postmodernisme over Nederland. De dijken zijn aan het begin van de 21ste eeuw nog niet hersteld.

POSTMODERNISTISCH MET TRADITIONEEL ELEMENT

Eerst waren het vooral buitenlandse architecten die zorgden voor postmodernistische gebouwen

in Nederland, zoals de Italiaan Adolfo Natalini met zijn neotraditionele Waagstraat in het centrum van Groningen, de Italiaan Aldo Rossi met zijn Bonnefantenmuseum in Maastricht, de Luxemburger Rob Krier met de nieuwe Haagse wijk De Resident en Charles Vandenhove met woningen in Amsterdam, Den Bosch, Groningen en vele andere Nederlandse steden. Maar in de late jaren negentig was Sjoerd Soeters niet meer de enige Nederlandse postmodernist. Steeds meer Nederlandse architecten bleken niet langer terug te deinzen voor neotraditionalistische en historiserende ontwerpen. Molenaar en Van Winden zijn bijvoorbeeld de ontwerpers van menig postmodernistisch ontwerp in Nederland waarin traditionele elementen een rol spelen. En in de Vinex-wijk Brandevoort bij Helmond, een van de ongeveer twintig projecten in Nederland van de hand van Rob Krier, worden de traditionele huizen ontworpen door Nederlandse architecten.

Vaak neemt het nieuwe traditionalisme in Nederland de vorm aan van vestingen en kastelen. Niet alleen Krier geeft zijn Vinex-wijken oude vestingstadjes als centrum, maar bijvoorbeeld ook de vinex-wijk Nieuw Houten wordt een vestingstadje. Het vestingmodel blijkt ook geschikt voor shoppingmalls zoals het succesrijke outletcenter Batavia Stad in Lelystad. Ook appartementencomplexen kregen in de jaren negentig vaak kasteelachtige trekken. Zo bouwde Charles Vandenhove een door een heuse slotgracht omgeven appartementenkasteel in het Groningse Leek, een met de veelzeggende naam De Wolfeschans. Zelfs niet-traditionalistische architecten ontwerpen enclaves die in tijden van nood gemakkelijk te verdedigen zijn. Kingma en Roorda hebben bijvoorbeeld op de Vinex-locatie Zenderpark 69 woningen ontworpen rondom binnenplaatsen die alleen toe-

Burg, Kootpark, Uithoorn (Claus en Kaan Architecten)

foto: Luuk Kramer

De Drie Hoekjes, Den Haag (Vera Yanovshchinsky)

illustratie: Vera Yanovshchinsky, MAB

gankelijk zijn via een bruggetje over de sloot die de twee complexen omgeeft. Voorlopige apotheose van de nieuwe Nederlandse kastelenbouw is de Vinex-wijk Haverleij nabij Den Bosch, die naar een ontwerp van Sjoerd Soeters zal bestaan uit 9 'kastelen', dat wil zeggen verhoogde appartementencomplexen met een binnenhof en een gracht eromheen. De binnenhoven van deze kastelen zijn officieel openbaar gebied, al zullen mensen die er niet wonen ze niet gauw betreden. De postmodernistische kastelen hebben een afwerend karakter niet toevallig noemt Soeters ze 'defensible spaces'. Er is geen psycho-analyticus voor nodig om de postmodernistische kastelen te interpreteren als de architectuur van het onbehagen: de moderne burger zoekt en vindt in zijn hedendaagse woonburchten rust, zekerheid en veiligheid in een boze buitenwereld.

'SUPERDUTCH'

Toch staat de Nederlandse architectuur van de jaren negentig niet bekend om postmodernisme en neotraditionalisme. Integendeel, in binnen- en buitenlandse tijdschriften werd Nederland de laatste tijd juist gepresenteerd als het land waar de modernste architectuur ter wereld is te zien.

Terwijl in de meeste andere landen avantgardisten slechts af en toe een opdracht kregen, wekten de architectuurbladen de indruk dat Rem Koolhaas, MVRDV, Ben van Berkel, Wiel Arets enzovoorts heel Nederland volbouwden. De criticus Bart Lootsma schreef er zelfs een boek over; 'Superdutch' noemde hij dit.

Als algemene verklaring voor het supermoderne karakter van de Nederlandse architectuur schoof Lootsma het begrip 'tweede moderniteit' naar voren, een begrip dat hij had ontleend aan de Duitse socioloog Ulrich Beck. Volgens Beck is de moderniteit in een tweede, nieuwe fase beland door verschijnselen als de mobilisering, digitalisering en mondialisering.

Als specifieke verklaring voor het succes van de Superdutch-architectuur gaf Lootsma de bijzondere Nederlandse omstandigheden. In Nederland bestaat dankzij subsidies van bijvoorbeeld het Stimuleringsfonds voor de architectuur een gunstig klimaat voor jonge architecten. Maar de belangrijkste reden was toch het poldermodel dat een tweeledig effect had. Ten eerste had Nederland zich in de jaren negentig beter dan bijvoorbeeld Duitsland aangepast aan de eisen

van de tweede moderniteit. Nederland liep voorop als het ging om privatisering en aanpassing van de verzorgingsstaat en de Superdutch-architectuur was de gebouwde getuigenis hiervan. In de tweede plaats betekende het poldermodel vanouds ook veel overleg van alle betrokkenen en veel procedures en regels. De Nederlandse poldermodelarchitecten hadden nu in de jaren negentig de kunde ontwikkeld om op uiterst inventieve en creatieve manieren met deze regels om te gaan.

Zo kwam Lootsma aan het einde van de twintigste eeuw tot de conclusie dat Nederland het beste land voor moderne architectuur was. Zoals de politici van de gevestigde partijen geen oog hadden voor het sluimerende onbehagen onder de Nederlandse burgers, zo waren Lootsma en veel andere critici blind voor de explosie van postmodernistische architectuur in het Nederland van de jaren negentig. Ironisch genoeg kunnen Lootsma's verklaringen voor het succes van de supermoderne Nederlandse architectuur ook worden gebruikt voor dat van het nieuwe traditionalisme. Mondialisering, digitalisering en een toename van mobiliteit leiden niet alleen tot superdutch-gebouwen, maar ook tot een verlangen naar rustgevende, traditionele architectuur. Juist in deze tijd van globalisering wordt de behoefte aan een eigen, herkenbare en liefst ook nog verdedigbare plek groter. Wie al een groot deel van zijn leven doorbrengt achter overal eendere computers en echte en digitale snelwegen, wil zijn vrije tijd niet nog eens besteden in een hypermoderne, neutrale omgeving maar wil juist een traditionele die veiligheid en rust suggereert.

WONINGBOUWCORPORATIES ALS PROJECTONTWIKKELAARS

Dat juist in het Nederland van de jaren negentig het nieuwe traditionalisme zo succesrijk werd, heeft te maken met dezelfde bijzondere Nederlandse omstandigheden die Lootsma als reden gaf voor Superdutch-architectuur. Tot de jaren negentig was de Nederlandse woning

grotendeels een zaak van de staat en door de staat gesubsidieerde woningbouwcorporaties. Die bouwden vooral huurwoningen waarover de bewoners nauwelijks zeggenschap hadden. Maar in het begin van de jaren negentig, toen de stelling dat de markt beter werk afleverde dan de overheid het regeringsbeleid bepaalde, werden alle subsidies voor de woningbouw afgeschaft en de woningbouwcorporaties zelfstandig. Woningbouwcorporaties werden projectontwikkelaars die vooral koopwoningen voor de markt bouwden. En al blijkt de markt in de woningbouw niet feilloos te werken en is

de woningproductie geslonken tot het niveau van de jaren dertig, de Nederlandse woningbouw is wel op massale schaal tegemoet gekomen aan het verlangen van veel digitale en hypermobile Nederlanders naar jaren-dertig-wijkjes en andere neotraditionalistische architectuur.

Anders dan de politiek speelde de bouw wél in op het grote onbehagen. Daarnaast bracht het Nederland van de jaren negentig inderdaad ook de supermoderne architectuur voort die Lootsma signaleerde. Zo werd de Nederlandse

architectuur een volmaakte voorafschaduwning van Fortuyn. Zoals Fortuyn met groot gemak een pleidooi voor het herstel van oude normen en waarden verenigde met een geloof in internet en een uitzinnige belijdenis van zijn homoseksualiteit, zo is ook de huidige Nederlandse architectuur een januskop met een traditionalistisch en een supermodernistisch gezicht.

Bernard Hulsman

Meerhuizerplein, Amsterdam (Liesbeth van der Pol)

foto: Luuk Kramer

De politieke agenda is veranderd sinds de tijd dat Berlage een strikte scheiding aanbracht tussen collectiviteit en individualiteit.

De hegemonie van de sociaal-democratie heeft het afgelegd tegen het oprukkende individualisme en ongebreidelde diversiteit.

Woonblokken benadrukken niet meer gemeenschappelijkheid, maar reflecteren de rijke schakering van onze 21ste eeuwse samenleving.

Maar sommige architecten koesteren de tijdgeest die uit de stedenbouw van Berlage spreekt. 'Ik dacht dat hij heel strak en zakelijk was, maar hij is exuberant, op 't wulpse af.'

Over wulpse daklijnen
en verrijkend

Berlage regerend ijkpunt in stedenbouw

Bij de eerste gewaarwording van de toekomstige woonwijk op het Westerdokseiland in Amsterdam is de referentie naar het Amsterdam-Zuid van Berlage onontkoombaar. Ter compensatie van de onovertroffen dichtheid van 150 woningen per hectare heeft de architect Peter Defesche namelijk woonblokken met binnenhoven getekend. Cours, noemt hij ze. 'Ik heb daarvoor de schaal van het huis genomen'. Maar aan Berlage, vervolgt hij, heeft hij geen seconde gedacht, wel aan de stedenbouw van vóór Berlage, die te vinden is in Berlijn, Parijs of Helsinki. Van buiten ogen de blokken hermetisch, ofschoon rijk versierd, maar achter een toegangspoort die het geheim van de binnenkant blootlegt, wacht de rust van een binnenhof die de drukte van de stad buitensluit. Hoe Defesche zo'n binnenhof romantiseert: een beltenbord bij de ingang, een ijzeren liftje binnen

en op de binnenplaats een speciaalzaak van een vakman, is alleen bekend bij ingewijden.

IJKPUNT

Niet Berlage maar de context inspireerde Defesche voor de wijk in wording achter het Amsterdamse Centraal Station. Die bestaat uit de brede plas van het IJ en de eilanden waar het water omheen spoelt, zoals het Bickers- en Prinseneiland. Overbodig te zeggen dat het metselwerk van de pakhuizen op die eilanden wordt voortgezet op het Westerdokseiland. De naam Berlage komt ook niet voor op het IJburg dat stedenbouwkundige Frits Palboom heeft getekend, ook al doen de reusachtige woonblokken met ruime binnenterreinen opnieuw denken aan Amsterdam-Zuid. IJburg ligt niet in het verlengde van Zuid, net zo min als de toekomstige IJburglaan een kopie is van de Apollolaan, hoe-

Robuuste muren Details

als nt

Jan-Wel terrein, Amsterdam (Architectenbureau Mairies Rohmer) foto Jan Derwig

wel die vergelijking op papier al is gemaakt. Van de Apollolaan worden hooguit de maat, de schaal en de allure 'geleend'. Ter verklaring komt Palmboom met een kleine geschiedenisles. Berlage is absoluut een ijkpunt in de stedenbouw, omdat hij reageerde op de 19e eeuwse stedenbouw van het 'landmeten', waarvan de Pijp en de Concertgebouwbuurt goede voorbeelden zijn. De stedenbouwkundigen volgden toen nog de landschappelijke verkaveling met sloten en weilanden waarop zij vervolgens een nieuwe stadswijk stichtten.

Berlage brak met die methodiek door een hiërarchisch patroon te presenteren van hoofdassen en zijstraten, door de woningbouw te gebruiken om de stedelijke ruimte te definiëren en een strikte scheiding aan te brengen tussen collectiviteit en individualiteit. 'Dat heeft absoluut iets monumentaals opgeleverd', concludeert Palm-

boom. 'Het is zo sterk, dat je het in de geschiedenis nauwelijks tegenkomt.'

GEEST VAN BERLAGE

Maar dat Zuid zal nooit meer gebouwd kunnen worden, stelt hij tevens vast, met weemoed, omdat de politieke agenda is veranderd. Vertegenwoordigde Zuid de hegemonie van de sociaal-democratie, IJburg is een ode aan individualisme en diversiteit. De overheid heeft intussen het bouwen overgelaten aan marktpartijen. En woonblokken reflecteren nu de rijke schakering van de bevolking met haar al even wisselende behoeften. De 'geest' van Berlage, voor zover aanwezig, schuilt nog in het scherpe contrast tussen een gesloten straatwand en een gemeenschappelijk binnenterrein.

Van de gebouwen en woonhuizen van architecte Marlies Rohmer zou je kunnen zeggen dat ze schatplichtig zijn aan Berlage, omdat Rohmer als weinig anderen een stevige muur durft neer te zetten. Een vertoon van baksteen zoals je zelden tegenkomt. Maar het thema muur is voor mij niet zo interessant, reageert Rohmer. 'Ik ben meer geïnteresseerd in de interactie tussen buiten en binnen. Ik wil een verandagevoel in mijn gebouwen tot stand brengen, om zo de teloorgang van de publieke ruimte te bestrijden.' Ze laat foto's zien van haar woningen op Borneo/Sporenburg in Amsterdam waar een moeder op de stoep werkt op haar laptop, ondertussen haar kroost observerend. Dat is de – geabstraheerde – veranda, en het ideaal van het publiek domein volgens Rohmer. 'Geef mij maar een stoep van zes meter breed, liever dan kinderspeelplaatsen, omdat je daar speciaal naar toe moet gaan. En daar hebben veel moeders geen tijd meer voor. Er is niks beters dan een stoep.' En een huis met brede voordeur, zou daar op kunnen volgen. De referentie voor Rohmer was niet Amsterdam-Zuid maar de Amsterdamse Jordaan, waar de bewoners ook uit ramen plegen te hangen.

GEWETENSVRAAG

Berlage wel of niet als Grote Roerganger, dat is de vraag in het jaar dat de Beurs van Berlage honderd jaar bestaat. Het is in feite een gewetensvraag omdat er zich tussen hem en Koolhaas het alles overheersende modernisme heeft genesteld. De stroming die brak met de hiërarchie van Berlage, met het gesloten bouwblok en het plastische metselwerk. Uit de domi-

Borneo-eiland, Amsterdam (Architectenbureau Marlies Rohmer Amsterdam) foto: Christiaan Richters

nantie van het modernisme – dat op een bijna dogmatische manier werd onderwezen in Delft – zou je kunnen afleiden dat Berlage voor opeenvolgende generaties studenten de moeite van het bestuderen niet waard is geweest. Maar dat is een faliekant foute conclusie. Defesche, Rohmer en Palmboom, hun zijn de kwaliteiten bijgebracht die bijvoorbeeld culminereren in de Beurs van Berlage, maar ook in het Gemeentemuseum en Villa Henny te Den Haag. 'Voor mij was dat een eye-opener. Niet dat die villa nou het beste ontwerp van Berlage is', zegt Rohmer, 'maar omdat het me bewust maakte dat je zo ook een woonhuis zou kunnen maken.'

STREVEN NAAR COLLECTIVITEIT

Defesche haalt er ten bewijze van Berlages vak-

menschap een net gekochte Ansichtkaart bij, waarop haarscherp de overgang is te zien tussen de penanten in de Beurs, het natuurstenen tussstuk en de gietijzeren boog. 'Het deel van het geheel, de uitwerking van het detail, daar was hij ijzersterk in. Het geldt ook voor zijn stedenbouw. Je kunt vaststellen dat het Minervaplein zo dood als een pier is, maar daar staan dan weer zo veel sterkere stukken tegenover, dat het geheel overtuigt.' En Palmboom roemt de tijdgeest die uit de stedenbouw van Berlage spreekt. 'Het is indrukwekkend in zijn eigenheid, het belichaamt de dominantie van de sociaal-democratie met een nadrukkelijke rol voor de overheid en het streven naar collectiviteit.'

Dat er nu onder een volkomen ander gesternte wordt gebouwd, tekent zich af op de Vindex-loc-

ties waarvan IJburg er één is. Palmboom en het team van deskundigen proberen zo veel mogelijk verschillen te concentreren in een grid van woningblokken. Dat Manhattan-achtige grid steekt met zijn rationaliteit af bij de grillige oevers van de eilanden. De sociale hiërarchie van het plan-Berlage is verleden tijd, daarvoor in de plaats gekomen is een manier van bouwen die voortvloeit uit de beeldcultuur, het zapedrag en de welvaart. Niet de overheid dicteert de vorm van de bebouwing, zoals in Amsterdam-Zuid, maar de mondige consument. Ook daarin is de maatschappij veranderd, burgers zijn consumenten geworden.

de te maken naar een eigen, expressieve stijl moest ze door een diepe crisis heen. 'Waar ik altijd moeite mee heb gehad, ook toen ik bij OMA stage liep, is dat je in iemands huid moet kruipen, want anders kan je het werk niet begrijpen. Tegelijk moet je altijd doen wat je zelf het beste vindt. Dat is een paradox.'

Ze ging reizen, volgde de grootmeesters in de architectuur, evenals het pad langs Toscaanse stadjes en werkte uiteindelijk toe naar een eigen stijl, een eigen handschrift. Leidraad daarbij is voor Rohmer het onderzoek dat ze doet, bijvoorbeeld naar jongerencultuur. Uit die gegevens distilleert ze de architectuur, die wat haar betreft niet

fijn niveau van details daaroverheen'. 'Dat robuuste zie je ook bij hem. Hij was heel modern voor zijn tijd en tegelijkertijd een vakman die dóór detailleerde tot in het exuberante, af en toe op het weelderige af. Ik dacht altijd dat hij heel strak en zakelijk was, maar als je ziet wat voor wulpse daklijnen hij gebruikt, weet ik meteen waarom ik zijn werk zo mooi vind. Door die rijkdom en overdaad gaan zijn gebouwen langer mee. Er is bovendien een overgang tussen het generieke en specifieke. Generiek is de ruimtelijk interessante plattegrond, die vervolgens zo specifiek is uitgewerkt dat je het niet in je hoofd haalt zo'n gebouw neer te halen. In die aanvulling van generiek en specifiek voel ik me verwant. Ook ik houd van een generieke, simpele plattegrond die ik vervolgens verrijk met materialen.' Hoeveel gewicht ze daaraan toekent, blijkt uit de kast met de stapels stenen op haar bureau, die ze bijna liefkozend in de hand neemt; edelstenen voor het gedroomde gebouw.

MINDER VOORSPELBAAR

Was in de tijd van Berlage de woningbouw nog het materiaal waaruit een stad viel te boetsen, in de huidige praktijk is dat verband weg, net zoals het monumentale en het ornamentele. In de nieuwe stadswijk van Palmboom wordt het verhaal verteld door het materiaal sec – baksteen en granietklinkers – terwijl de ijkpunten niet langer dominant op het einde van een as liggen, maar juist terzijde. Bovendien zijn het casco-gebouwen, die op zoek zijn naar een programma. Dat is de stand van zaken, stelt Palmboom nuchter vast, 'in de nieuwe stad is er geen plaats meer voor de collectiviteit van Berlage, noch voor de hiërarchie en het verband tussen woningbouw en stedenbouw. We moeten onze steden minder functiespecifiek ontwerpen. Het materiaal waarmee we kunnen boetsen, is minder voorspelbaar.'

We zijn, met andere woorden, bevrijd van Berlage, hetgeen een fris, opgewekt gevoel zou kunnen opleveren, als we ons niet tegelijk enigszins verweesd zouden voelen. Stuurloze consumenten in vrije, gediversificeerde wijken. Als iets voorbij is, vult Defesche aan, is het dat idealistische wereldbeeld van Berlage, dat hij sublimeerde in getekende paleizen voor het volk en in zijn gedweep met de theosofie. Zijn bedachte monumenten ter verheffing van de

De Erasmus, Amsterdam (P. Defesche) foto: Luuk Kramer

PARADOX

Onlangs sprak Rohmer in Barcelona een lezing uit met als thema 'Expiration Date'. Uiterste houdbaarheidsdatum. Toen moest ze onwillekeurig denken aan Berlage, aan het feit dat zijn gebouwen letterlijk en figuurlijk staan. Niet weg te krijgen. Ze houdt zelf ook van zwaar en rijk gedetailleerd bouwen, hetgeen niet per se hoeft te resulteren in dikke muren. 'We maken net zo goed lichtvoetige architectuur, het hangt ervan af wat zich aandient.' Van Rem Koolhaas, bij wie ze op een bijna groupie-achtige manier stage liep, leerde ze onbevangen, zonder dogma's tegen het vak aan te kijken. Maar voor ze de stap durf-

automatisch tekenend tot stand hoeft te komen. Het kan ook in gesprekken en research. 'Als je constateert dat het lichaamsgewicht van kinderen toeneemt, bijvoorbeeld omdat Marokkaanse meisjes niet mogen sporten, of door het vervoer per auto, moet je zorgen dat er in het hart van de school een sportvoorziening komt.' Dit paste ze toe op een grote school in de Haagse wijk Wateringseveld – een sportoren in het zenuwcentrum met daaromheen een tribune waarop de jeugd elkaar kan bekijken. Dat is nu eenmaal de folklore in een jongerengemeenschap. Het zware, sterke handschrift in Rohmers gebouwen ligt in het verlengde van Berlage, 'met een

Piraeus, Amsterdam (H. Kollhoff, C. Rapp) foto: Mick Palarczyk

mens zijn door het modernisme van hun voetstuk gehaald en virtueel gesloopt – want uiteindelijk heeft Berlage dergelijke ‘paleizen’ nimmer kunnen voltooien, de Beurs uitgezonderd. Dat was, méér nog dan een ontmoetingscentrum van de financiële wereld, bedoeld als ‘palazzo publico’, een forum voor het volk. En daarin tekende zich al in miniatuur zijn stedenbouwkundige visie af. Want hoe is de goederenzaal anders te beschouwen dan als een groot atrium, een binnenhof omringd door gaanderijen met kantoren daarachter, voorbode van het gesloten bouwblok dat hij tien jaar later zou uitwerken voor Amsterdam-Zuid.

DIKKE MUREN

Het is die wisselwerking tussen binnen en buiten die voor Rohmer en Palmboom hun eeuwigheidswaarde hebben bewezen; bouwblokken die aan de buitenkant hun inhoud niet prijsgeven. Dat gebeurt pas als je door een poort of deur naar binnen gaat. ‘Niets is zo prachtig en inspirerend als dat,’ vindt Palmboom. Niet dat de blokken op IJburg uit diezelfde bron hebben geput, want hun geslotenheid is een reactie op

het open water waarin de woonwijk ligt, waardoor op voorhand een zekere intimiteit geboden is. Desondanks mag je straks in IJburg hopen dat je telkens iets anders op het binnenterrein zult aantreffen, zodra je een poortje binnenloopt, hoopt Palmboom.

Daarmee lijkt de stedenbouw curieus genoeg terug bij het 19e eeuwse model, met een sterke scheiding tussen collectiviteit en individualiteit. En zoekt ook de architectuur weer de plasticiteit op, die ze onder het modernisme heeft verloren. Als de IJburgse stedenbouw neutraal is, mag die plasticiteit wel een plaats krijgen, bijvoorbeeld in de expressie van het materiaal. Dan komt het aan op de kleur van de voeg en de diepte van de negge, zeggen Rohmer en Defesche. Muren met een reliëf. ‘Ik maak dikke muren’, zegt Rohmer, ‘met veel reliëf om die dikte nog meer te accentueren. Je zou kunnen spreken van een oversized binnen-buiten-verhaal, wat te maken heeft met het woongedrag van de Nederlanders. Ze willen enerzijds open ramen zodat iedereen het interieur kan bekijken, maar hangen er tegelijk vitrage voor. Door diepe neggen te maken, genereer je de privacy en houden de mensen hun

ramen open. Daar profiteert de sociale interactie met de straat weer van.’

BINDING VERDWENEN

Dat is de reactie van de architect op een samenleving waar mensen zich terugtrekken in hun koninkrijke, gehecht als ze zijn aan beslotenheid en veiligheid. Een spoor van het Fortuynisme ziet Defesche niet opdoemen in de architectuur, omdat de bouw niet zo kortademig is als de politiek. Maar waar het Fortuynisme niet in de stedenbouw zal wortelen, is de sociaal-democratie van Berlage echter haar binding met de woningbouw kwijt. De overheid controleert nog wel het openbare gebied, zoals de straat en de kade, voor die plastische gevel en de woningtypologie is de markt verantwoordelijk. Berlage zijn we dus kwijt in de stedenbouw, maar zijn gebouwen zijn voor sommige architecten niet van het netvlies te branden. Sterker zelfs: geen zinnig mens zou durven ze van hun voetstuk te halen.

Jaap Huisman

Publicatie Kwaliteit van Baksteen op internet

De website van KNB – www.knb-baksteen.nl – is uitgebreid met een 'dossier' Kwaliteit van baksteen. Overheid en samenleving stellen steeds weer nieuwe eisen aan bouwmaterialen. En ofschoon baksteen een eeuwenlange traditie kent, evolueert ook dit bouw materiaal in reactie op die nieuwe eisen op het vlak van milieu, emissies, energiegebruik, duurzaamheid, normeringen en certificeringen. Met het beschikbaar maken van een samenhangend pakket aan informatie over de integrale kwaliteit van baksteen wil de industrie beslissers over de toepassing ervan ondersteunen in hun keuzeproces.

De publicatie op internet behandelt via een makkelijk te navigeren inhoudsmenu de hoofdaspecten die de kwaliteit van baksteen bepalen. Via hoofdbegrippen als grondstof, productie, energie, milieu, certificering, ontwerpen en verwerken en esthetiek wordt de gebruiker met gericht

te muisklikken snel naar de daarmee verband houdende deelaspecten geleid.

Optimalisatie van de productprestaties tijdens de gehele levenscyclus is een streven van de baksteenindustrie. Met het publiceren van informatie hierover op de KNB-site wil de baksteenindustrie haar verantwoordelijkheid als toeleverancier aan de uitvoerende bouwketen serieus nemen. Als de beroepsgroep van architecten en constructeurs verantwoorde keuzes wil maken voor bouwmaterialen, dan is betrouwbare informatie over de levenscyclusaspecten van het materiaal natuurlijk onontbeerlijk.

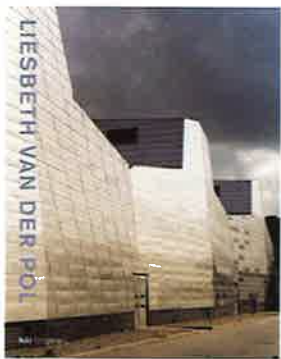
Het vertrekpunt van de baksteenindustrie is dat baksteen als bouw materiaal een reeks kwantitatieve milieu-aspecten kent, maar ook een reeks kwalitatieve. De beoordeling van de 'prestaties' van baksteen kan eigenlijk alleen plaatsvinden op basis van een samenhangen-

de afweging van ál deze aspecten.

De Nederlandse baksteenindustrie onderhoudt met de KNB-website een toegangspoort tot de baksteenwereld online. Behalve rubrieksgewijs ingedeelde, direct gelinkte informatie over publicaties van KNB en over het baksteenproduct en ontwerpen, staan er op de site ook hyperlinks naar de websites van tal van instellingen en instituten die voor baksteen relevante informatie en materiaal hebben te bieden. Voor het bestellen van publicaties van KNB is er een makkelijk aanvraagformulier online beschikbaar dat na invullen via e-mail kan worden ingestuurd.

Ook in de geest van Berlage

Als er ergens een vleugje Berlage is doorgedrongen in het werk van Liesbeth van der Pol, is dat in haar project Meerhuizenplein in Berlages Amsterdam-Zuid. Daar heeft de architecte gewerkt met plastische gevels en twee kleuren baksteen, zoals ook is toegepast

voor de woonblokken aan de naburige Vrijheidslaan (die weer van Michel de Klerk zijn).

Van der Pol heeft nu haar eigen monografie, een uitgave van NAI Publishers, waar de ontwikkeling te zien is van haar eerste woningen in de Dapperbuurt, via de trommelwoningen in Amsterdam-Noord naar de Rooie Donders in Almere-Buiten. Van der Pol is een behendige jongleur met materialen en vormen; het rode bij Hoogovens gewalste metaal voor de Rooie Donders, het titanium in het magazijn van het

Scheepvaartmuseum, vermoedelijk haar meest mystieke werk. Net als Berlage is Van der Pol gevoelig voor de wisselwerking tussen het detail en het grote gebaar, tussen de bijna ambachtelijk verfijnde uitwerking en het beeld dat een bouwwerk in de stad oproept. Dat is, onder meer, goed gelukt bij het woningblok Akwartis bij Artis waar ze een eigen versie aan de verderop gelegen pakhuisen heeft gegeven. 'Liesbeth van der Pol', uitgave NAI Publishers, ISBN 905662-275-7. Prijs € 50,-

ROB KRIERS ZEGETOCHT

Tien jaar geleden moesten opdrachtgevers nog niet veel hebben van de historiserende stijl van Rob Krier, tegenwoordig is de Luxemburgse architect the next biggest thing. Vier projecten zijn er inmiddels gerealiseerd in Nederland, waaronder Brandevoort in Helmond en Meander in Amsterdam. Talrijke zijn in voorbereiding, van Bussum tot Den Haag, van Leidsche

Rijn tot Den Helder. Als Krier het modernisme niet een mislukking vindt, dan beschouwt hij het wel als een afgesloten periode en grijpt hij daarom terug op waarden in de architectuur die na Berlage werden verworpen. Detaillering, ornamentiek, afwisseling, zorgvuldige afwerking, materialen in de geest van de streek en de traditie. Kortom architectuur die een sterke eigen identiteit heeft, en daarom een appel doet op herinnering en betrokkenheid. Krier stapte daarmee af van de anonimiteit en abstractie die juist in het modernisme opgeld deden. In het overzicht van Kriers werk komt zijn affiniteit met Camillo Sitte La Cita sterk naar voren aan de hand van schetsen van (niet) uitgevoerde werken. De romantiek ligt op de loer (en Berlage kijkt over de schouder mee). Het is architectuur die het gevoel naar boven wil halen en pas daarna het verstand. 'Rob Krier, Town Spaces, Contemporary Interpretations in Traditional Urbanism', Uitgeverij Birkhäuser. Prijs € 74,50

Na 100 jaar is scheurvorming van Beurs van Berlage opgelost

De Technische Rubriek in 'Baksteen' is gewoontegetrouw gewijd aan aspecten die met het succesvol ontwerpen met en verwerken van baksteen samenhangen. Vaak gebruiken we daarvoor voorbeelden van knelpunten uit de praktijk.

Scheurvorming in het gevelmetselwerk is zo een aspect, waarbij onze adviezen hoe dit te voorkomen er stevast van uitgaan dat er met de fundering niets mis is. Als uitzondering nemen we in deze Technische Rubriek een geval waarbij dit uitgangspunt niet juist is en grijpen daarvoor terug op de geschiedenis van de Beurs van Berlage. Uiteraard mede naar aanleiding van het thema van deze 'Baksteen' en het 100-jarig bestaan van de Beurs dit jaar.

ORZAAK SCHEURVORMING

De Beurs van Berlage is gebouwd tussen 1896 en 1903. Nog gedurende de bouw is

scheurvorming geconstateerd in dit geheel uit baksteen opgetrokken gebouw. Dat heeft ertoe geleid dat in 1906 de grote gemetselde bogen die de goederenbeurs omsluiten, zijn voorzien van extra kolommen en ingemetselde bogen. Hierdoor werd de overspanning gehalveerd. Ook zijn door het hele gebouw trekstangen aangebracht om het metselwerk bij elkaar te houden.

De oorzaak van de scheurvorming is dat dit gebouw werd gebouwd op een aanplemping van een deel van het Damrak. Ter plaatse van het noordwestelijk deel van de Beurs is op het samendrukbare bodemmateriaal van het Damrak ca. 3 meter zand opgebracht en aan de zuid-oostelijke zijde zelfs 7 meter zand. Door het inklinken van de samendrukbare klei en veenlagen is het gebruikte aanvulzand aan de houten palen gaan hangen. Daardoor wordt een groot deel van het paal draagvermogen opgesoupeerd. Te zien is dat de verzakking van het beursgebouw het grootst is bij de zuidoosthoek waar het opgebrachte zandpakket het dikst is. Het grondmechanische ver-

schijnsel dat de oorzaak is van alle problemen wordt nu negatieve kleeft genoemd maar was ten tijde van de bouw niet bekend. Het kan de bouwer niet kwalijk worden genomen dat hij de problemen niet van tevoren heeft kunnen inschatten.

NEGATIEVE ONTVANGST

Uit krantenknipsels uit de beginjaren van de Beurs wordt duidelijk dat de Amsterdammers het beursgebouw aanvankelijk verfoeiden. Zowel die negatieve ontvangst als de scheurvorming, die al vele malen onderwerp was van onderzoek, werden aanleiding voor de suggestie het gebouw maar te slo-

pen. Eigenlijk is de waardering voor dit magnifieke en weergaloos gedetailleerde gebouw pas echt opgebloeid ná de Tweede Wereldoorlog.

Maar ook werden delen van het beursgebouw voorzien van funderingsversterkingen, toch kon dit niet voorkomen dat het gebouw op andere plaatsen bleef verzakken. Om nog ver-

dere verzakking bij de geplande aanleg van een metrobus vlak langs de Beurs te voorkomen, werd het gehele gebouw recent voorzien van een nieuwe paalfundering. En zo is na bijna een eeuw alsnog een duurzame oplossing gevonden voor de funderingsproblemen van het beursgebouw en kan verdere scheurvorming worden voorkomen.

Het dient dus geen betoog dat een goede fundering letterlijk het grondwerk legt voor fraai metselwerk. Tegenwoordig wordt het metselwerk steeds vaker opgevangen door zogenaamde geveldragers bij vloerranden. Maar ook dan moeten aan de stijfheid van die vloeren hoge eisen gesteld moeten worden. Hierop gaan we in een volgend nummer verder in.

Govert Koers

Over veel zaken heeft KNB technische brochures beschikbaar. Klik op www.knb-baksteen.nl.

Koninklijk Verbond —
van Nederlandse —
Baksteenfabrikanten —

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled circulation drie maal per jaar. Het blad belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur.